

43815
Iranian Educational Technology Association

A Thematic Analysis of Secondary School History Textbooks through Qur'anic Perspectives in History Study and Utilizing the Potential of Mobile Learning

Mohammad Reza Nili Ahmadabadi ^{1*}

1. *Corresponding Author*, Professor, Educational Technology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. E-mail: nili@atu.ac.ir

Print ISSN:

3060-7167

Online ISSN:

3060-656X

Article Type:

Research Article

Article history:

Received March 24,
2025

Received in revised
form June 01, 2025

Accepted June 12, 2025

Published Online June
26, 2025

Keywords:

History Education,
Mobile Learning,
Qur'anic Teachings,
Lessons from the
past,
Curriculum,
Secondary Education

ABSTRACT

History plays a crucial role in shaping a nation's identity. Research indicates that history education in the secondary school faces multiple challenges. The present study aimed to analyze whether the content of secondary school history textbooks aligns with Qur'anic teachings in historical studies. This research employed a qualitative design based on thematic content analysis, using open and axial coding after a comprehensive review of relevant documents. In the analysis of Qur'anic verses related to "journeying through the earth" and drawing lessons from the fate of past peoples, six verses with relatively similar structures were identified. The interpretive sample included four Tafsir: Tafsir-e-Al-Mizan, Sample, Tafsir-e-Tasnim, and Tafsir-e-Noor. The population of history textbooks encompassed all books from grades 10 to 12, with purposeful sampling focusing on the grade 10 textbook due to its emphasis on ancient Iran. Moreover, the learning activities presented in these textbooks served as the basis for the content analysis. For this purpose, the activity sections of the books were carefully reviewed, and their questions were categorized according to activity type. Considering the conceptual overlap between the Qur'anic concept of "journeying through the earth" and "mobile learning," the researcher also analyzed and coded sources related to mobile learning. The findings reveal that the activity section of the grade 10 history textbook does not adequately reflect the Qur'anic instruction regarding reflection on the fate of past nations. While the textbook emphasizes reasoning, comparison, and discovering historical facts through research, it does little to encourage teachers and students to engage in travel or field visits to observe historical remains. Based on these results, it is recommended that, in addition to adhering to Qur'anic guidance on studying human history, and given the practical limitations of travel, mobile learning opportunities such as Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR) technologies be utilized to reconstruct and present the history of past civilizations.

Cite this Article: Nili Ahmadabadi, M., R. (2025). A Thematic Analysis of Secondary School History Textbooks through Qur'anic Perspectives in History Study and Utilizing the Potential of Mobile Learning. *Trends and Achievements in Learning Technology*, 2(6), 29-57. <https://doi.org/10.22034/jlt.2025.2069138.1043>

© Author(s)

Publisher: Iranian Educational Technology Association

DOI: <https://doi.org/10.22034/jlt.2025.2069138.1043>

Introduction

History is one of the fundamental subjects in educational systems. It is a discipline that explores various aspects of human life and society in the past, the causes of their transformations and events, and the actions of previous generations. The patterns of history are not accidental but unfold according to specific principles and laws. A careful analysis of past events enables individuals to make realistic predictions for the future. The ultimate outcome of studying history is to draw insights from the past to enrich life in the present and future. This study examines travel and the observation of historical monuments from the perspectives of the Qur'an and secondary school textbooks.

Research Question(s)

The purpose of this study is to conduct a thematic analysis of the secondary school history curriculum from the perspective of observing historical monuments in Qur'anic verses and to explore the potential of mobile learning for enhancing of education.

1. What lessons does the Qur'an provide for drawing moral and cognitive insights from the fate of past nations?
2. To what extent do secondary school textbooks incorporate Qur'anic guidance?
3. Given the limitations of physical visits to historical sites, how can mobile learning help students approach the study of history through Qur'anic Insights?

Literature Review

The teaching of history within the formal education system faces a number of persistent challenges, including insufficient attention to national identity, structural weaknesses in textbook design, limited teacher competence, and the dominance of rote memorization over analytical understanding. Consequently, students tend to show low motivation toward the subject. Yari-Dehnavi and colleagues (2021) conducted a study aimed at analyzing the content of history textbooks in the humanities track of upper secondary education based on Islamic educational perspectives, using a deductive–thematic content analysis approach. The findings indicated that most of the indicators related to the effective instruction of history were not comprehensively addressed by the textbook authors.

In another study, Babaei and Salehi (2024) explored the lived experiences of secondary history teachers through a qualitative research design employing a descriptive phenomenological strategy. Their results revealed that the main challenges in history instruction include textbooks' emphasis on memorization, limited analytical depth, and deficiencies in pedagogical practice, lecture-centered teaching, and the influence of various individual and social factors external to the classroom context. These barriers collectively diminish students' motivation to learn history.

Moreover, a study entitled *Mobile Educational Media for the Study of Islamic History: Evaluation and Future Formation* demonstrated the high effectiveness of mobile learning in teaching history. The researcher-developed instructional software for history captured the interest of 85% of students, who rated the program as engaging and appealing (Hasanah et al., 2022).

Methodology

To address the first research question, a thematic content analysis was conducted on Qur'anic verses related to traveling across the land and studying the destinies of past generations. Four prominent Qur'anic exegeses—Al-Mizan, Nemuneh, Tasnim, and Noor—were consulted to interpret these verses. The identified themes were subsequently organized through open coding and categorical classification.

For the second research question, a thematic content analysis of the tenth-grade history textbook was performed. This textbook was selected through purposeful sampling, as its primary aim is to introduce students to ancient Iran. The analysis focused specifically on the “Activities” section, which represents the core of student engagement. This investigation assessed the extent to which the textbook emphasizes travel and reflection on the destinies of past civilizations, in accordance with the emphasis in the Qur'an.

The third research question was addressed using a similar thematic content analysis approach, employing open coding and categorical classification to interpret the data.

Results

The set of activities assigned to students in the tenth-grade history textbook includes encouraging students to think critically, reason, and provide explanations for historical events (22 instances); investigating fact-based,

memory-oriented content through research in various sources (18 instances); comparing and analyzing events (16 instances); referring to historical evidence (5 instances); and other minor activities. Overall, there is no emphasis on engaging students in real-world study or field visits.

In general, the teaching approach that focuses on observing historical monuments and reflecting upon them, as emphasized in the Qur'an, is minimally represented in the textbooks. Accordingly, student activities in the history curriculum are primarily centered on cognitive reasoning rather than sensory engagement. Furthermore, while the study of history in the Qur'an emphasizes moral development, the history textbooks focus predominantly on recounting past events and analyzing them.

The concept of mobility in learning, as presented in the Qur'an, aligns closely with mobile learning in the educational technology literature. Verses that encourage travel exemplify learning through movement, illustrating that modern mobile media, such as smartphones, can overcome the constraints of static classroom learning. Student participation in field visits, such as observing historical monuments, represents a form of learning outside the classroom, while mobile learning facilitates authentic, situational learning. Using contemporary technological tools, learners can be virtually transported to real-world environments. For instance, a museum visit can be simulated to replicate authentic experiences.

Among mobile technologies, for example, augmented reality (AR) plays a crucial role in history education, as it provides indirect, live visualizations of historical realities and enriches the instructional process. Despite its high cost, virtual reality (VR) is also highly applicable, allowing students to experience a wide range of learning content, from virtual field trips to complex simulations. All these approaches ultimately aim to foster moral reflection and derive lessons from history, in line with the Qur'anic perspective on learning from the past.

تحلیل تماتیک کتاب درس تاریخ دوره متوسطه از منظر مطالعه تاریخ در قرآن و بهره‌مندی از ظرفیت یادگیری سیار

محمدرضا نیلی احمدآبادی*۱

۱. نویسنده مسئول، استاد گروه تکنولوژی آموزشی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: nili@atu.ac.ir

چکیده

تاریخ نقشی اساسی در هویت‌سازی یک ملت ایفا می‌کند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که درس تاریخ در دوره دوم متوسطه با چالش‌های متعددی روبه‌روست. هدف این تحقیق، بررسی میزان انطباق محتوای کتاب‌های تاریخ دوره متوسطه با آموزه‌های قرآنی در مطالعات تاریخی است. روش پژوهش کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی با واحد تحلیل مضمون بوده و فرایند کدگذاری باز و محوری پس از مطالعه اسناد انجام گرفت. در بررسی آیات مرتبط با تاریخ، واژه «سیر کردن در زمین» و عبرت‌گیری از سرنوشت گذشتگان، در شش آیه با ساختار نسبتاً مشابه شناسایی شد. نمونه آماری در بخش تفاسیر، شامل چهار تفسیر المیزان، نمونه، تسنیم و نور بود. در بخش کتب تاریخ دوره متوسطه، جامعه آماری کلیه کتب تاریخی از پایه دهم تا دوازدهم بود اما نمونه هدفمند کتاب دهم به علت تمرکز کتاب بر ایران باستان بود. فعالیت‌های یادگیری در کتاب دهم متوسطه، مبنای تحلیل محتوای کتب درسی بود. بدین منظور بخش «فعالیت» در کتاب به‌دقت مطالعه و بر اساس نوع سؤال، دسته‌بندی لازم در انواع فعالیت‌ها انجام گرفت. محقق با توجه به اشتراک مفهومی «سیر در زمین» بر اساس آیه‌های قرآنی با رویکرد «یادگیری سیار»، منابع مرتبط را مطالعه و کدگذاری باز و محوری را انجام داد. یافته‌ها نشان می‌دهد توجه لازم در بخش فعالیت کتاب تاریخ کلاس دهم بر اساس دستور قرآن به عمل نیامده است. کتاب درسی، ضمن تأکید بر استدلال، مقایسه، پیدا کردن حقایق تاریخی از طریق پژوهش اما رغبتی در معلمان و شاگردان برای سیروسفر جهت دیدن از آثار گذشتگان به عمل نیاورده است. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود با توجه به محدودیت سفر، ضمن توجه به دستورات قرآنی در بررسی سرگذشت انسان‌ها، از ظرفیت‌های یادگیری سیار مانند فناوری‌های واقعیت افزوده (AR) و واقعیت مجازی (VR) برای بازنمایی تاریخ گذشتگان استفاده شود.

شاپا چاپی:

۳۰۶۰-۷۱۶۷

شاپا الکترونیکی:

۳۰۶۰-۶۵۶۶

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۵

کلیدواژه‌ها:

آموزش تاریخ،
یادگیری سیار،
آموزه‌های قرآنی،
عبرت از گذشتگان،
برنامه درسی،
دوره متوسطه

استاد به این مقاله: نیلی احمدآبادی، محمدرضا. (۱۴۰۴). تحلیل تماتیک کتاب درس تاریخ دوره متوسطه از منظر مطالعه تاریخ در قرآن و

بهره‌مندی از ظرفیت یادگیری سیار. نشریه روندها و دستاوردها در فناوری یادگیری، (۶)۲، ۲۹-۵۷.

<https://doi.org/10.22034/jlt.2025.2069138.1043>

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن فناوری‌های آموزشی ایران

مقدمه

درس تاریخ از دروس مهم در نظام‌های آموزش عمومی و دانشگاهی است. تاریخ، علمی است که به مطالعه جنبه‌های مختلف زندگی انسان‌ها و جامعه در گذشته، سیر تحول آن‌ها، علل رخدادها و اعمال گذشتگان می‌پردازد. سنت‌های تاریخ تصادفی نیست بلکه بر اساس ضوابط و قوانین رخ می‌دهد. تحلیل دقیق وقایع گذشته، انسان را برای پیش‌بینی واقع‌بینانه برای آینده آماده می‌سازد. این آینده‌نگری مستلزم شناخت صحیح از فرد و جامعه، ارزیابی دقیق شرایط و اتفاقات گذشته و آینده‌نگری بر اساس تحلیل تاریخ است زیرا بسیاری از اتفاقات شرایط موجود، وابسته به عملکرد گذشتگان است؛ بنابراین رفتارهای فردی و اجتماعی ریشه در گذشته دارد. نتیجه مطالعه تاریخ، بهره‌گیری از گذشته برای حال و آینده است. مطالعه تاریخ به ما کمک می‌کند تا بدانیم جوامع بشری چگونه و تحت تأثیر چه عواملی به پیشرفت یا انحطاط رسیده‌اند. نتیجه دیگر از مطالعه تاریخ، تقویت هویت ملی است که در آن موفقیت‌ها باعث تقویت عوامل انگیزشی و شکست‌ها مایه عبرت آیندگان است (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۴۰۳).

پیشینه پژوهش

با وجود تلاش مؤلفین کتاب درسی، تحقیقات نقاط ضعف عدیده‌ای را در درس تاریخ نشان می‌دهد. درس تاریخ در نظام آموزش و پرورش از چالش‌های جدی در ابعاد مختلف مانند تقویت هویت ملی، ضعف ساختاری در کتاب درسی، نقص مهارتی معلمان، غلبه حفظ محوری بر تحلیل محوری، علاقه کم دانش‌آموزان به درس تاریخ و سایر موارد است که به بعضی از موارد اشاره می‌گردد. تحقیق یاری دهنوی و همکاران (۱۴۰۰) با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ در رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه بر اساس دیدگاه اسلامی در آموزش تاریخ با روش تحلیل محتوای قیاسی - مضمونی - کمی در چهار منبع کتاب تاریخ (۱) ایران و جهان باستان، تاریخ (۲) از بعث پیامبر (ص) تا پایان صفویه، تاریخ ایران معاصر و نیز تاریخ‌شناسی انجام دادند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اغلب مقوله‌ها و شاخصه‌های ناظر به آموزش تاریخ بر اساس دیدگاه اسلامی، به‌طور هدفمند و جامع مورد توجه مؤلفان محترم قرار نگرفته‌اند.

در تحقیق بابائی و صالحی (۱۴۰۳)، ضمن تأکید بر نقش مهم درس تاریخ در هویت‌سازی و ارزش‌آفرینی ملی، اما سطح علاقه‌مندی دانش‌آموزان به این درس کم است. پیش‌بینی می‌شود

نحوه آموزش معلمان در این نقیصه مؤثر است. این تحقیق با هدف تحلیل تجارب زیسته معلمان تاریخ مقطع متوسطه دوم با پارادایم انتقادی و رویکرد کیفی و استراتژی پدیدارشناسی توصیفی انجام گرفت. نتیجه نشان می‌دهد چالش‌های موجود درس تاریخ شامل حافظه محوری کتب، کم‌توجهی به سطح تحلیل، نقص در آموزش تاریخ و سخنرانی محوری معلمان و تأثیر عوامل مختلف فردی و اجتماعی خارج از سیستم کلاسی، برافت انگیزه یادگیری است. همچنین باید در درس تاریخ و لوازم آن تغییرات اساسی صورت گیرد. در سطح کلان به برنامه‌ریزی مناسب، تغییر اساسی محتوا و روش‌های آموزش کاربردی، تغییر سبک حافظه محوری به سمت مهارت‌آموزی برای سواد تاریخی و بالاخره تغییر از معلم محوری به شاگرد محوری انجام گیرد. اسمی جوشقانی (۱۴۰۲)، مفهوم هویت ملی و مؤلفه‌های آن را در کتاب تاریخ پایه دهم بررسی کرد. مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت عبارت‌اند از: میراث فرهنگی، باورها، اعتقادات، خانواده، مراسم، آموزش، سبک زندگی، شیوه معیشتی، صنایع‌دستی و هنر و معماری و ابنیه تاریخی. نتایج بررسی کتاب درسی نشان می‌دهد، اطلاعات کتاب بیشتر حالت تاریخ‌نگاری و روایتی دارد و صرفاً دانش تاریخی و محفوظات را افزایش می‌دهد و مقوله سیاسی تاریخی جغرافیایی و مذهبی بر ابعاد اجتماعی، فرهنگی و ادبی ارجحیت دارد. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به اهمیت مفهوم هویت، کتب تاریخ به شخصیت‌های تاریخی و رویدادها به صورت ملموس‌تر پرداخته تا زمینه آگاهی نسل جوان با افتخارات ملی بیشتر شده، رویدادهای مثبت و منفی حالت عبرت‌آموزی پیدا کرده و احساس تعلق و وحدت ملی بیشتر شود.

تحلیل انتقادی ساختار محتوایی کتاب درسی تاریخ (۱) پایه دهم علوم انسانی دوره متوسطه، تحقیقی است که توسط تقی پور جاوی (۱۴۰۴) انجام گرفت. این پژوهش یک مطالعه تحلیلی انتقادی است که محقق ابتدا به معرفی کتاب، ویژگی‌ها، محاسن و فهرست مطالب و سپس به بررسی و ارزیابی آن از نظر شکل ساختاری، محتوایی، روشی، زبانی و شکل ظاهری می‌پردازد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که اگرچه کتاب موردنظر توانسته تا حدودی دانش‌آموزان را با تاریخ‌شناسی، فلسفه تاریخ، اهمیت و کارکرد تاریخ و نیز با تاریخ تمدن در ایران و جهان باستان آشنا سازد، اما مشکلات متعددی از لحاظ ساختاری، محتوایی، روشی، زبانی و شکل ظاهری در آن دیده می‌شود. لذا بازنگری اساسی به منظور ارتقای کیفیت کتب تاریخی ضروری است.

دلیر (۱۴۰۳) تحقیقی را درباره تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب درسی تاریخ پایه دوازدهم رشته علوم انسانی بر اساس مؤلفه‌های حیطه شناختی بلوم به‌منظور تعیین نسبت محتوای کتاب با یادگیری صحیح و تفکر سطح بالا انجام داد. یافته‌ها نشان می‌دهد پرسش‌های نمونه کتاب تاریخ دوازدهم عمدتاً در سطوح اولیه حیطه شناختی یعنی «دانش» و «فهمیدن» قرار می‌گیرند. آن دسته از پرسش‌هایی که در قالب حیطه‌های تحلیل، ترکیب و بازآفرینی یعنی سؤالات مرتبط با «سطح تفکر بالا» هستند؛ به‌رغم نسبت کم، اما خوشبختانه از کیفیت خوبی برخوردار بوده و از وجه پویا، خلاقانه و فعالانه بهره‌مند است.

حیدری و همکاران (۱۴۰۰) تحقیقی با عنوان تحلیل محتوای تاریخی کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی نهم بر اساس تکنیک ویلیام رومی و حیطه‌ی شناختی بلوم با هدف تعیین ضریب درگیری ذهنی شاگردان و نیز میزان فعالیت مند بودن کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه نهم در بخش تاریخ، با روش تحلیل محتوا انجام دادند. نتایج نشان می‌دهد سؤالات فعالیت محور در درون متن عموماً در سطح پایین بلوم تدوین شده و تنها در بخشی از محتوا با نام «بکار بندیم»، سطوح بالای یادگیری به چشم می‌خورد. در مجموع کتاب در تحقق اهداف سطح بالای بلوم موفق نبوده است.

تحقیقی با عنوان «رسانه‌های آموزشی سیار برای مطالعات تاریخ اسلام: ارزشیابی و شکل‌دهی به آینده» توسط Hasanah و همکاران (۲۰۲۲) انجام گرفته است. به‌منظور تولید برنامه آموزشی برای درس تاریخ بنی‌امیه از یادگیری سیار به‌عنوان رسانه جایگزین استفاده شد. این برنامه از سوی کارشناسان متخصص و تولید رسانه با درصد بالایی مورد تأیید قرار گرفت. نتیجه نشان می‌دهد، محصول تولیدشده نظر ۸۵٪ از دانش‌آموزان را از حیث جذابیت و جالب بودن برنامه به خود جلب کرده است.

جمع‌بندی تحقیقات در کتب درسی تاریخ در جدول زیر نشان داده می‌شود:

جدول ۱.

جمع‌بندی تحقیقات مرتبط با درس تاریخ دوره متوسطه

نام	حوزه تحقیق	روش	نتیجه
دهنوی (۱۴۰۰)	تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ در رشته علوم انسانی دوره دوم متوسطه بر اساس دیدگاه اسلامی	تحلیل محتوای قیاسی - مضمونی - کمی	شاخصه‌های ناظر به آموزش تاریخ بر اساس دیدگاه اسلامی، به‌طور هدفمند و جامع مورد توجه مؤلفان محترم قرار نگرفته است
بابائی و پرستو (۱۴۰۳)	تجارب زیسته معلمان تاریخ از چالش‌های برنامه درسی و آموزش دروس تاریخ مقطع متوسطه دوم	پدیدارشناسی توصیفی	حافظه محوری کتب، کم توجهی به سطح تحلیل، سخنرانی محوری معلمان، افت انگیزه یادگیری
جوشقانی (۱۴۰۲)	مطالعه مؤلفه‌های هویتی کتاب تاریخ	تحلیل محتوا	غلبه تاریخ‌نگاری، حافظه محوری، غلبه ابعاد جغرافیایی و مذهبی بر فرهنگ
تقی پور جاوی (۱۴۰۴)	تحلیل محتوای کتاب درسی تاریخ از منظر ساختاری، محتوایی، روشی، زبانی و شکل ظاهری	مطالعه تحلیلی انتقادی	مشکلات متعددی از لحاظ ساختاری، محتوایی، روشی، زبانی و شکل ظاهری
دلیر (۱۴۰۳)	تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب درسی تاریخ بر اساس طبقه‌بندی بلوم	تحلیل محتوا	سطوح شناختی پایین به‌غیر از موارد اندک که سؤال خلاقانه و فعالانه است
حیدری (۱۴۰۰)	تحلیل محتوای تاریخی کتاب مطالعات اجتماعی پایه‌ی نهم بر اساس تکنیک ویلیام رومی و حیطه‌ی شناختی بلوم	تحلیل محتوا	کتاب نتوانسته به‌خوبی سطوح بالای یادگیری را در فعالیت‌های درون متن اجرا نماید.
هسناح و بقیه (۲۰۲۲)	رسانه‌های آموزشی سیار برای مطالعات تاریخ اسلام: ارزشیابی و شکل‌دهی به آینده	بورگ و گال	یادگیری سیار به‌عنوان رسانه جایگزین برای مطالعات اسلامی حال و شکل‌دهی به آینده مؤثر است.

همان‌طور که در تحقیقات فوق ملاحظه می‌شود، عمده تحقیقات بر کتاب و برنامه درس تاریخ متمرکز است و پژوهشگران عموماً از نارسایی‌های محتوای دست‌یابی به سطوح بالای شناختی گلایه دارند. انتظار می‌رود با توجه به نقش قرآن در هدایت جامعه اسلامی، از آموزه‌های قرآنی استفاده شده و تلاش گردد با حضور در امکان تاریخی، شاگردان با سنن و قوانین تاریخ آشنا گردند. این امر اگرچه با سختی‌هایی همراه است، ولی با فناوری‌های نوین می‌توان راه‌های

جایگزینی را پیدا کرد تا حس حضور حاصل گردد. سؤال تحقیق این است که تا چه اندازه کتب تاریخ متوسطه با آموزه‌های قرآنی از منظر سیر در زمین همخوانی دارد؟

روش

در این پژوهش هدف محقق تحلیل تماتیک کتاب درس تاریخ دوره متوسطه از منظر مطالعه تاریخ در قرآن کریم و بهره‌مندی از ظرفیت یادگیری سیار برای تقویت آموزش است. سؤالات تحقیق عبارت‌اند از:

- ۱) در قرآن کریم، چه راهکارهایی برای پند گرفتن از سرنوشت گذشتگان وجود دارد؟
- ۲) تا چه اندازه کتب درسی دوره متوسطه، از آموزه‌های قرآنی برای مطالعات تاریخی در بخش فعالیت‌های یادگیری استفاده کرده‌اند؟
- ۳) با توجه به محدودیت بازدید از امکان تاریخی، یادگیری سیار تا چه اندازه می‌تواند شاگردان را در رسیدن به شیوه مطالعه تاریخ در قرآن کریم نزدیک نماید؟

روش تحقیق برای پاسخ به سؤال اول: در تحلیل محتوای تماتیک آیه‌های قرآنی، مرتبط با شش آیه که با سبک و سیاق نسبتاً واحد درباره مطالعه تاریخ گذشتگان است، بررسی گردید. این آیات عمدتاً بر سیروسفر و رؤیت آثار گذشتگان و تفکر و تأمل تأکید دارد. برای بررسی این هدف، از میان تفاسیر به چهار تفسیر مشهور؛ المیزان، نمونه، تسنیم و نور که از تفاسیر رایج، سلیس، متناسب با نیازهای روز و قابل استناد در دوران حاضر هست، مراجعه و مضامین مرتبط با آیات مطالعه و کدگذاری گردید. این تفاسیر توسط فضلالی قرآن‌پژوه حوزه علمیه تألیف گردیده است.

در پاسخ به سؤال دوم تحلیل تماتیک کتب درسی تاریخ متوسطه با واحد تحلیل مضمون انجام گرفت. جامعه آماری کتب تاریخ آموزش و پرورش در مقطع متوسطه دوم در پایه‌های دهم، یازدهم و دوازدهم است. برای انتخاب نمونه در دوره متوسطه، ابتدا به فهرست مطالب آن‌ها مراجعه شد و بهترین پایه مرتبط با موضوع تحقیق که به تاریخ گذشتگان بیشتر مربوط است، یعنی تاریخ باستان ایران در کتاب دهم متوسطه به صورت هدفمند انتخاب گردید. محورهای اصلی سه کتاب به این شرح است: کتاب دهم دارای سه بخش تاریخ‌شناسی، جهان در عصر باستان و ایران در عصر باستان است. فصول آن شامل: مطالعه در گذشته‌های دور، سپیده‌دم تمدن

ایرانی، ورود آریایی‌ها تا پایان هخامنشی، اشکانیان، ساسانیان و موارد مرتبط با این سلسله‌ها است. کتاب یازدهم به حکومت قاجار، ناصرالدین‌شاه، مشروطه و دوران رضاشاه به بعد اشاره دارد. همین‌طور در کتاب دوازدهم تقریباً سرفصل‌های کتاب یازدهم به انضمام دو جنگ جهانی اول و دوم و با تحلیل بیشتر بر اتفاقات ایران از حکومت قاجار تا کنون است. با توجه به این موارد، محقق به‌صورت هدفمند کتاب دهم را هدفمند انتخاب کرد زیرا این کتاب به تاریخ ایران در زمان‌های گذشته متمرکز است. در این کتاب محقق بر بخش مهم کتاب یعنی «فعالیت» متمرکز گردید تا بداند تا چه اندازه کتاب به سیروسفر و تأمل در آثار گذشتگان که مورد تأکید قرآن کریم است، تمرکز دارد. هدف کتاب در مقدمه، فراهم آوردن موقعیت‌هایی برای شاگردان است تا به شناخت گذشته خویش علاقه‌مند و مهارت کاوشگری را ارتقا بخشند. لذا آنان را به مطالعه و جستجو در منابع تشویق نموده و معلمان را از انباشت ذهنی نهی کرده است. در مقدمه کتاب عمده روش‌های آموزشی توصیه‌شده به معلمان عبارت از بررسی شواهد، همفکری در کار گروهی، بررسی علل اتفاقات مهم و نقش شخصیت‌های تاریخی در دوران مختلف است. ساختار هر درس به این صورت است که دروس معمولاً با خط زمانی عنوان درس شروع و پس از بیان مطالبی درباره عنوان درس، فعالیت‌هایی مطرح گردیده که بیشتر به‌صورت بحث گروهی توصیه می‌شود. البته گاهی در متن کادرهایی مانند «بررسی شواهد»، «یک توضیح» و در انتها سؤالاتی درباره مطالب درس با عنوان «پرسش نمونه» هم دیده می‌شود. همان‌طور که اشاره گردید محقق در این پژوهش واحد شمارش را بخش «فعالیت» و واحد تحلیل آن را مضمون قرار داده است، زیرا در فعالیت از شاگرد تقاضای انجام رخدادی بیش از سطح دانش دارد. با تحلیل محتوای انجام‌شده، مجموع فعالیت‌های یادگیری در ۸ دسته با ۹۰ کد باز تقسیم شدند. ارائه تعریف و دسترسی به سنن تاریخی (۴)، بیان چرایی، دلیل اتفاقات و یا تأثیر اتفاقات بر اقوام گذشته (۲۲)، کشف حقایق حال و گذشته با انجام تحقیقات (۱۸)، کنکاش در تصاویر کتاب و پاسخ به سؤالات مرتبط (۱۰)، کشف و بررسی منابع دست‌اول و مدارک تاریخی (۵)، تحلیل، مقایسه و تعیین ارتباط بین وقایع با توجه به شاخص‌ها (۱۶)، بیان تفسیر و برداشت شاگرد از وقایع (۱۲)، تعیین خط زمان واقعه و ترسیم آن (۳).

یافته‌ها

سؤال اول پژوهش: در قرآن کریم، چه راهکارهایی برای مطالعه تاریخ و پند گرفتن از سرنوشت گذشتگان وجود دارد؟

کدهای انتخابی باز و محوری از تفاسیر چهارگانه و نیز کتب اسلامی درباره تاریخ این نتایج را با فراوانی‌ها با ۲۰۲ کد نشان می‌دهد: تاریخ و چیستی آن (۹۳)، مباحث واژه‌شناسی در آیات منتخب (۱۲)، موضوع شناخت، تفکر و تأمل در سیروسفر و رؤیت آثار گذشتگان (۶۶)، چرائی سفر (۱۸) نکات و ظرایف ادبی در آیات منتخب (۱۳)

از کلیدواژه‌های تحقیق حاضر، سیروسفر کردن در زمین و واژه‌های هم‌خانواده آن در قرآن کریم است. اهمیت تاریخ و سیر کردن برای مطالعه آثار گذشتگان در آیات متعددی بیان شده است. ریشه «س-ی-ر» در آیات متعددی از قرآن کریم آمده است و گاهی به شکل فعل (مانند سیرُوا، یَسیرُوا، سارُوا) و گاهی به شکل اسم (مانند سیر، مَسیر) ظاهر شده است. این واژه هم به حرکت جسمی در زمین و هم به حرکت استعاری (تفکر، تغییر، هجرت) اشاره دارد. در قرآن، سیر هم‌معنا و هم‌خانواده با واژگانی است که به: حرکت مکانی، حرکت زمانی، حرکت روحی، تحول تاریخی و بازگشت نهایی اشاره دارند. از کلمات دیگر در آیات مربوط به سیر، کلمه نظر کردن است. واژه نظر و مشابهات آن در قرآن معانی متعددی دارد که از حس بینایی شروع تا معانی ادراکی، عقلی و فکری را شامل می‌شود. در غاشیه / ۱۷ نظر یعنی دیدن پدیده‌های محسوس و با چشم مانند دیدن شتر، در سوره آل‌عمران / ۱۳۷ نظر یعنی دیدن با چشم عقل و دل یا اندیشیدن، در سوره روم / آیه ۵۰ نظر یعنی تفکر بر آثار تاریخی یا طبیعی و تدبر و دقت در نشانه‌ها و در سوره محمد (ص) / ۱۸ نظر در مفهوم انتظار اتفاقی را کشیدن، آمده است. در این قسمت با توجه به کدگذاری‌ها، شش آیه سیروسفر را با توجه به چهار تفسیر فوق‌الذکر و با حذف موارد مشابه توضیح می‌دهیم. پس از هر آیه ترجمه و پس از آن نکات تفسیری توضیح داده می‌شود:

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجَالًا نُوحِيَ إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ
فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ
(یوسف / ۱۰۹)

و پیش از تو (پیامبری) نفرستادیم، جز مردانی از اهل آبادی‌ها را که به آنان نیز وحی می‌کردیم. (باوجوداین) آیا در زمین سیر نکرده‌اند تا عاقبت کسانی را که پیش از آنان بوده‌اند بنگرند؟ و قطعاً سرای آخرت برای کسانی که تقوایشه کرده‌اند بهتر است. آیا نمی‌اندیشید

خداوند در این آیه از یک‌سو، به مؤمنان تقوایشگی و عاقبت نیک را خبر می‌دهد و از سوی دیگر به دشمنان بیم و انذار می‌دهد. عبارت آیا «تعقل نمی‌کنید» در آخر آیه خطاب به مشرکان است که چرا در فرجام گذشتگان مشرکین نمی‌اندیشید و از پایان عبرت‌آموز آن‌ها درس نمی‌گیرید. از این آیه می‌توان نتیجه گرفت که انسان می‌تواند سرنوشت ابدی خود را، با پند از تاریخ رقم زند. پس پند از گذشته، ما را به قوانین الهی در تحول تاریخ می‌رساند که به سهولت می‌توانیم آینده خود را بر اساس عبرت از گذشتگان مشخص کنیم. خداوند انسان را به مطالعه تاریخ برای عبرت گرفتن و نه برای تفریح و گردش دعوت می‌کند. هدف سیر در این آیه دیدن نتایج اقوام پیشین برای عبرت گرفتن از تاریخ است (قرائتی، ۱۴۰۴). طرح جمله سؤالی با افلم می‌تواند برای برانگیختن اندیشه و فعال ساختن ذهن باشد و از طرفی روش تربیتی است تا مخاطب را وادار به کشف حقیقت نماید. از طرفی جنبه اتمام‌حجت دارد تا خواننده با پاسخ خویش، حجت را بر خود تمام شده بداند. درهرحال این نوع پرسش‌ها بیدارگرانه است.

در سوره حجر آیه ۷۹ اگرچه سیاق آیه سیروسفر دیده نمی‌شود اما نکات جالبی در بررسی آثار گذشتگان در آن وجود دارد. در این آیه، خداوند مردم را به گردش و سفر در زمین برای عبرت‌آموزی از فرجام بد امت‌های پیشین در کفرشان ترغیب می‌کند. بعلاوه، آثار گذشتگان در این آیه به‌مثابه امام مبین است. آثار دو شهر نابودشده (شهر سدوم و مدین که منطقه‌ای بین عربستان و شام است) از دو قوم لوط و شعیب به‌گونه‌ای در معرض دید افراد قرار دارد که به‌راحتی می‌تواند مایه عبرت دیگران باشد. از این آیه برمی‌آید ستمگران بدانند که شرارت و ستم آنان برای دیگران بازگو می‌شود. آثار مجرمین چه‌بسا در معبر عمومی قرار گیرد تا نه‌تنها در عصر خویش بلکه برای آیندگان درس باشد. درهرحال مشاهده مستقیم، از کارآمدترین شیوه‌های دریافت حقیقت است پس سیر و سیاحت در زمین برای هدایت و تربیت بسیار راه گشا است (قرائتی، ۱۴۰۴).

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ (انعام / ۱۱)

بگو در زمین سیر کنید و سپس نظر کنید که عاقبت مکذبین چگونه است.

شک نیست که مشاهده عینی آثار گذشتگان که راه فنا و نابودی را پیمودند، به نسبت مطالعه زندگی آن‌ها در کتب تاریخی تأثیر بیشتری دارد. شاید عبارت انظروا که مکرر در شش آیه بکار رفته و معادل دیدن است (و نه تفکر معادل اندیشیدن)، تأکید بر جنبه حسی در یادگیری است. استفاده از کلمه «ثم» که معمولاً با فاصله زمانی بکار می‌رود، شاید به خاطر این است که در این سیر و قضاوت خود عجله نکنید بلکه بعد از مشاهده آثار، با حوصله و دقت درباره صاحبان آثار بیندیشید (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۴۰۴).

بهترین کتاب برای یک پژوهشگر کتاب تکوین است و مهم‌ترین و دقیق‌ترین راه برای پی بردن به حقیقت، مطالعه آثار آفاق است. انسان گاه با مطالعه مانند بررسی اسناد و گاه با دیدن آثار عینی، به حقایق پی می‌برد. بی‌شک پژوهش عینی، تحقیقی‌تر و آثار روحی و نفسانی عمیق‌تری را برجای می‌گذارد. البته بررسی کتاب‌های تکوین به اجتهاد نیاز دارد و هرکسی توفیق ندارد از دیدن اثر به علت پی ببرد. همان‌طور که مطالعه در آثار عتیقه، به علم باستان‌شناسی نیاز دارد. قرآن اصطلاحاً به محققین در آفاق، لفظ متوسم را بکار می‌برد (حجر / ۷۷-۷۴). متوسم کسی است که با فراست و هوشیاری از ظاهر امور به باطن و حقیقت آن می‌رسد و از کمترین نشانه، واقعیت‌ها را می‌یابد. این درک عمیق، بصیرت خاصی را می‌طلبد. در جریان غذایی که بر قوم لوط آمد و بلاد آن‌ها را نابود کرد به علامت‌ها و بقایای آثاری می‌رسیم که زیرکان، از دیدن آن‌ها به حقیقت جریان منتقل می‌شوند، برخلاف گردشگری که فقط برای تماشا و دیدن سفر می‌کند. (جوادی آملی، ۱۴۰۳)؛ و از همین جا می‌توان فرق تاریخ دینی و کلاسیک را شناخت. نگاه به موجودات عینی گاهی به‌عنوان نظر به طبیعت و زمانی به‌عنوان نظر به خلقت است. مثلاً در آیه‌ای که خدا از مردم حجاز می‌خواهد به شتر نظر کنند. این نظر می‌تواند نظر طبیعی باشد همان‌طور که ظاهر شتر توسط مردم دیده می‌شود. در مقابل نظر می‌تواند به خلقت شتر و تأمل در عظمت خلقت و رسیدن به خالق علیم و قدیر باشد (غاشیه / ۱۷). در اینجا است که موضوع یک دانش می‌تواند با دو رویکرد دینی و غیردینی باشد و در هر علمی، بعضی از محققین آن علم را به‌عنوان حوزه طبیعی نگاه می‌کنند و عده‌ای به‌عنوان حوزه خلقتی. مشابه این تمثیل برای

بازدیدکنندگان ابنیه تاریخی است. بسیاری از مردم به خاطر کوچ کردن در تابستان و زمستان از آبادی‌ها و ویرانی‌های ابنیه متعدد عبور می‌کنند ولی نگاه آن‌ها عمیق نیست بلکه ابتر و ناتمام است. لذا برای درک و تبیین سرنوشت اقوام، قادر نیستند نظریه‌پردازی کنند و به دلایل ویرانی آن‌ها در قالب قوانین تاریخی و سنن الهی برسند (جوادی آملی، ۱۴۰۳)؛ بنابراین سفر علمی و عبرت‌آمیز در نظام آموزشی، امری نیکو و ستودنی است و باید ترویج شود.

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ (نمل / ۶۹)

در این آیه از تکذیب کنندگان انبیا به «مجرمین» یاد کرده است. احتمال می‌رود منتهی شدن عاقبت مجرم‌ها به عذاب الهی، به خاطر این است که پاداش خوبی و بدی برای صاحبان عمل نگهداری می‌شود و روزی مورد محاسبه قرار می‌گیرد، اگرچه شاید در دنیا به صورت کامل جزا داده نمی‌شود ولی در آخرت قطعاً به آن رسیدگی عادلانه می‌شود. البته شاید خداوند بنا به فضل خود، بعضی را در دنیا گرفتار عذاب نکند و فقط عذاب اخروی را برای آنان مقدر کند. در هر حال دستور قرآن این است که چرا در زمین سفر نمی‌کنند تا عاقبت مجرمین را ببینند (جوادی آملی، ۱۴۰۳).

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ كَانُوا أَشِدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُعْجِزَهُ مَنْشَى فِي السَّمَوَاتِ وَ لَا فِي الْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ عَلِيمًا قَدِيرًا (فاطر / ۴۴)

این آیه مصداق خوبی برای رسیدن به اصول تجریدی بر اساس مطالعه تجربی است. اصل تجریدی این است که خداوند سبحان در مقابل دشمنان در مانده نمی‌شود. خدای علیم و قدیر دارای علم و قدرت نامتناهی است. پس هیچ موجودی، او را ناتوان نمی‌کند. او هم به مکر دشمنان آگاه است و هم قدرتش بر آن‌ها غالب است. خدا در آیه قبل، پس از تهدید مشرکان متکبر، به عملی شدن سنت پیشینیان تأکید دارد؛ یعنی خداوند پس از توصیه به شواهد تجربی و حسّی به برهان تجریدی روی آورده و می‌فرماید چرا دشمنان در زمین سیر نمی‌کنند تا فرجام طغیانگران را ببینند. کسانی که نه فقط خودشان به بیراهه رفتند بلکه مانع حرکت دیگران در صراط مستقیم می‌شوند (جوادی آملی، ۱۴۰۳).

تفسیر تسنیم در توضیح آیه فوق اشاره می‌کند خداوند در دو آیه ۲۳ از سوره فتح و ۴۳ از سوره فاطر به تغییرناپذیر بودن سنت‌ها و قوانین الهی اشاره دارد. خداوند به تبهکاران مهلت می‌دهد چون دنیا سرای آزمون است و در این سرا نباید گنه‌کار را زودتر کیفر داد و به حیاتش پایان داد زیرا جبر در نظام هستی حاکم می‌شود. انسان مختارانه عمل می‌کند بعضی از انسان‌ها در مسیر صلاح و بعضی در مسیر فساد عمل می‌کنند. در سوره فاطر / ۴۵ آمده اگر خدا به خاطر رفتار انسان‌ها، آنان را بلافاصله مواخذه کند، هیچ جنبنده‌ای روی زمین باقی نخواهد ماند؛ اما کیفر آن‌ها را به وقت معین دیگری به تأخیر می‌اندازد تا اجل آن‌ها فرا رسد. به همین جهت خداوند خلافکار را زود کیفر نمی‌کند تا دنیا همچنان صحنه آزمون انسان بماند (جوادی آملی، ۱۴۰۳). این آیه هشداری درباره مغرور شدن اقوام است و اینکه هیچ چیزی بر اراده و قدرت خدا غلبه ندارد. خداوند هم مستکبران را می‌شناسد و هم توان مقابله با آنان را دارد (قرائتی، ۱۴۰۴).

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ
(روم/ ۴۲)

شرک ام‌الفساد و مایه تباهی اقوام است. مجازات الهی از طریق زوال نعمت آغاز شده و سپس با هلاکت کامل در دنیا به پایان می‌رسد. تعبیر آیه به زیادی جمعیت مشرکین با توجه به مکی بودن سوره می‌تواند نشانه آن باشد که از انبوه جمعیت نهراسید زیرا گروه‌های عظیمی دستخوش کیفر الهی در دنیا شده‌اند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۴۰۴).

قد خلت من قبلکم سنن فسیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبه المکذبین
(آل‌عمران/ ۱۳۷)

در این آیه دستور به سیر در زمین و دیدن عاقبت اقوام گذشته است. قرآن به دنبال کارهای تجملی و شکل‌گیری تورهای پرهزینه برای صرفاً بازدید و لذت بردن نیست بلکه درس گرفتن از تاریخ مبنای سفر است.

در تفسیر نمونه ذیل این آیه آمده که نوعی ارتباط تعاملی بین گذشته و حال برقرار است. لذا پیوند فرهنگی و فکری نسل حاضر با گذشته ضروری است. این پیوند تکلیف را برای آیندگان روشن می‌کند و گونه گسستگی بین دو نسل، مانع عبرت گرفتن از گذشته و از طرفی مانع کشیدن

نقشه برای آینده است زیرا تکیه صرف بر وضع حال، نمی‌تواند نقشه آینده را ترسیم کند. واژه سنن مبین این است که این قوانین هرگز جنبه اختصاصی ندارد بلکه بخشی از سلسله قوانین همگانی است. پس تاریخ برای هر قومی اهمیت حیاتی دارد و سبک زندگی و تفکر گذشتگان را برای ما با هدف درس گرفتن بازگو می‌کند. بعلاوه آثار گذشته، اسناد زنده و گویای تاریخ هستند که با ما سخن می‌گویند و روح تفکر و عظمت یا ذلت اقوام گذشته را به ما منتقل می‌کند. پس نباید با آثار و اسناد به‌عنوان شیء بیجان تعامل داشت. با تفکر و تأمل بینندگان است که این آثار جامد به حرف آمده و شوکت یا ذلت صاحبان اثر را به نمایش می‌گذارند. این جهانگردی نه فیزیکی بلکه سیروسفر معنوی است که انسان را از جهالت به نادانی می‌رساند (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۴۰۴). گردشگری به‌تنهایی نمی‌تواند مقصود آیات باشد. سیر فیزیکی همراه با سیر ملکوتی از باطل به حق و از قبیح به حسن با تفکر و نظریه‌پردازی محقق همراه است و نتیجه آن به نظریه توحیدی ختم می‌شود. برای سنت شناسی و سیر در راستای خلقت خدا، باید عقل تجریدی و عمل تجربی، را با هم درآمیخت. کوشش در بزرگداشت گذشتگان بدون تحلیل فراز و فرود زندگی آن‌ها و بدون توجه به مبدأ فاعلی و غائی این اتفاقات و بدون نگاه آیتی و عبرتی، نوعی بت‌پرستی است و مذموم است. سنت الهی تحویل و تبدیل ندارد. خداوند از راه یکنواخت و روش یکسان خود به‌عنوان سنت ثابت که مصون از تبدیل و محفوظ از تحول است، خبر می‌دهد (فاطر/۴۳). در سیر زمین و ارزیابی زمان، جمع بین نظر و نظریه باعث بصیرت است. سیر در راستای تماشا کردن، فقط وضعیت زندگی گذشتگان را نشان می‌دهد ولی شهود عینی با هدف تأمل عمیق است که به‌مراتب برتر از حصول مفهومی در کتب تاریخ مدون است. نگاه باستان‌شناسانه هم اگر متکی بر طبیعت و بر اساس قاعده فایده مدارانه باشد، الزاماً حکمت نظری و عملی را در پی ندارد. دید ملکوتی غیر از نظر کردن به منطقه جغرافیایی خاصی و ابنیه مخروبه است (جوادی آملی، ۱۴۰۳).

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (حج/ ۴۶)

خداوند در این آیه مردم را وادار می‌کند تا از سرگذشت شهرهای ویران‌شده که امام گذشته از خود بجا گذاشته‌اند، عبرت گیرند. سیر در زمین چه‌بسا انسان را وادار به تفکر کند تا علل

هلاکت گذشتگان را که اعراض از آیات الهی است، بفهمد. چنین فردی می‌تواند صاحب قلبی شود که با آن تعقل می‌کند و هادی افراد به سعادت و دوری از کفر و شرک شود. این‌ها منوط به سیر در زمین و به دنبال آن تعقل و تفکر است. تذکر این نکته ضروری است که در این آیه از حواس مانند سمع و بصر و نیز قوه درک یعنی قلب صحبت کرده است. در آیه از بینایی صحبت نشده است بلکه از سمع می‌فرماید. مردم از نظر قوه عاقله به دو دسته تقسیم می‌شوند یکی کسانی که مستقل فکر می‌کنند و دوم آن‌هایی که مستقل فکر نمی‌کنند ولی از الگو و پیشوایان دینی پیروی می‌کنند. این دو قسم از دو مجرای قلب و گوش که محل استماع آموزه‌های بزرگان است، حاصل می‌شود. مشابه این استعاره‌ها درباره حواس دیگر مانند چشم است. کوری چشم مهم نیست ولی کوری دل مصیبت است. حقیقت کوری افراد معاند، کوری دل آن‌ها است. برای کوری چشم، راه‌حلی‌هایی مانند عصا وجود دارد ولی کوری دل راه‌حلی ندارد (طباطبائی، ۱۴۰۴).

سؤال دوم پژوهش: تا چه اندازه کتب درسی دوره متوسطه، از آموزه‌های قرآنی و به‌طور خاص سیروسفر در زمین در بخش «فعالیت» استفاده کرده‌اند؟

همان‌طور که قبلاً اشاره گردید، شش آیه با سبک و سیاق مشابه، مطالعه تاریخ را در نظر کردن به آثار می‌داند. این جهت‌گیری در تحلیل محتوای فعالیت‌های کتاب تاریخ پایه دهم متوسطه مورد بررسی قرار گرفت. مجموعه فعالیت‌های خواسته‌شده از دانش‌آموزان در این کتاب ۹۰ مورد است که شامل ترغیب شاگردان به تفکر و استدلال و بیان دلایل اتفاقات تاریخی (۲۲ مورد)، کشف محتوای حقایق بر اساس تحقیق در منابع (۱۸)، مقایسه بین رخدادها و تحلیل آن‌ها (۱۶) و محورهای دیگر به شرح جدول شماره یک است. در مجموع ارجاع شاگردان به مطالعه در موقعیت واقعی و سیروسفر مشاهده نگردید ولی در ۵ مورد دانش‌آموزان به شواهد تاریخی ارجاع داده شدند. در بعضی از دروس مراجعه به شواهد اشاره‌شده ولی اولاً شواهد جایگاه رؤیت مستقیم را برای مطالعه احوال گذشتگان نمی‌گیرد، زیرا شاگرد در موقعیت جغرافیایی واقعی قرار نمی‌گیرد. حضور در موقعیت اصیل است که خوراک غنی برای مطالعه تاریخی را به محقق می‌دهد. بعلاوه تجربه حسی و عینی به درک عمیق و تعامل بی‌واسطه منجر می‌شود و زمینه مناسبی را برای تفکر عمیق در سنت تاریخی فراهم می‌کند. در مجموع در کتب درسی روش آموزش مبتنی بر نظر کردن که مدنظر قرآن است، در دروس مغفول است. در عوض

کلیاتی درباره یادگیری اکتشافی، نگاه دقیق به تصاویر و مدارک و ارائه تفسیر و استدلال وقایع به صورت فردی و گروهی مورد تأکید قرار گرفته است. این سطح از یادگیری اگرچه بهتر از حفظ محوری است ولی در راستای آموزه‌های قرآنی یعنی سفر کردن در زمین نیست. در جدول زیر فراوانی تکالیف خواسته شده به تفکیک شماره دروس آمده است.

جدول ۲.

فراوانی وظایف محوله به دانش‌آموزان در بخش تکالیف

محو­رها	درک معنا، تعیین رویه و روال	چرایی، علل و دلیل آوردن و تأثیر، مسئله یابی	کشف حقایق و حال و گذشته	کنکاش در تصویر و پاسخ به سؤال	کشف منابع دست اول و شواهد و فیش برداری از منابع	مقایسه و تطبیق و تعیین ارتباط	تفسیر، برداشت	خط زمان
درس اول	۲	۲	۱	۲	۲			
درس دوم	۱		۱	۱		۲	۱	۱
درس سوم		۲	۱	۲			۱	
درس چهارم		۳		۱		۲		
درس پنجم			۱				۲	
درس ششم			۱			۱	۱	
درس هفتم		۲	۳			۲		
درس هشتم		۲	۲	۲		۱	۱	
درس نهم		۲			۱		۳	۱
درس دهم			۲		۱		۲	۱
درس یازدهم	۱	۳	۱	۱		۱		
درس دوازدهم		۲	۲			۱		
درس سیزدهم		۱	۱					
درس چهاردهم				۱		۲		
درس پانزدهم		۱				۳	۱	
درس شانزدهم		۲	۲	۱		۱		
جمع	۴	۲۲	۱۸	۱۰	۵	۱۶	۱۲	۳

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود استفاده از حواس بصری و ملموس در فعالیت‌های یادگیری کمتر به چشم می‌خورد. فعالیت‌ها بیشتر متمرکز بر استدلال ذهنی و نه حسی است. البته در بعضی از موارد از تصاویر اشیا باستانی و یا نقشه‌ها برای تحلیل تاریخ، استفاده شده تا دانش‌آموز به حقایق پی‌برد ولیکن این سطح از حس بصری در مقایسه با نظر کردن و تأمل و تفکر در موقعیت واقعی و اصیل، از اثرگذاری بسیار کمتری برخوردار است. در حال فضای زنده‌ای که قرآن کریم برای دسترسی به سنت‌های تاریخی ترسیم می‌کند در کلاس‌های درس مورد استفاده قرار نمی‌گیرد و در عوض به منابع دست‌دوم یا سوم و بدون حضور در موقعیت واقعی طراحی شده است. بعلاوه خروجی فعالیت‌های مندرج در کتب تاریخ، آشنا ساختن افراد با اتفاقات با نگاه نقادانه است در حالی که در قرآن به بعد تربیت و انسان شدن و تکامل بشر به سمت معنویت راهنمایی می‌کند. کشور ایران مملو از آثار گذشتگان مانند شوش و شهر سوخته است که در جریان تاریخ از بین رفته‌اند اما با حضور و روایت‌گری مناسب می‌تواند برای بیننده تربیت معنوی را به همراه آورد.

سؤال سوم پژوهش: با توجه به محدودیت بازدید از امکان تاریخی، یادگیری سیار تا چه اندازه می‌تواند شاگردان را در رسیدن به نتایج سفر از منظر قرآن کریم نزدیک نماید؟

تحلیل محتوای منابع و کتب مرتبط با یادگیری سیار و چرایی آشنایی با تاریخ در کتب متوسطه نتایج زیر را نشان می‌دهد:

چیستی یادگیری سیار (۱۴)، پیاده‌سازی و لزوم سیاست‌گذاری کلان (۲۴)، اصول آموزش با پلت فرم سیار (۳۰)، نظریه‌های پشتیبان یادگیری سیار (۱۸)، چرایی و اهمیت درس تاریخ در کتب متوسطه (۱۶) و روش تحقیق در تاریخ (۲۰)

همان‌طور که اشاره شد فناوری‌های نوین مانند یادگیری سیار می‌تواند زمینه محیط یادگیری را با ابزار مختلف یا شبیه‌سازی، به موقعیت اصیل نزدیک کند. سیاست‌گذاران آموزش و پرورش، با توجه به اهمیت یادگیری سیار در درس تاریخ، باید اهتمام جدی به این مهم با توجه به تأکید آموزه‌های دینی داشته باشند. یکی از چالش‌های مهم در این رابطه، عدم استراتژی روشن در مورد یادگیری سیار در دولت‌ها است. سیاست‌گذاران به فناوری سیار در آموزش نه به‌عنوان یک رویکرد مستقل و مؤثر در رشد یادگیرنده، بلکه به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از سایر یادگیری‌های دیجیتال مانند فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش می‌نگرند. چالش‌های دیگر نبود

زیرساخت مناسب مانند پهنای باید، پشتیبانی ضعیف و ناکارآمد از کاربران نهایی، نقص در دانش افراد مربی و نیز کمی انگیزه برای کار کردن با دستگاه‌های همراه و بالاخره ادراک منفی نسبت به کاربرد یادگیری سیار است (Khan et al., 2015). این چالش‌ها برای مطالعه تاریخ با جهت‌گیری قرآنی، مضاعف است زیرا همان‌طور که اشاره شد، عبرت از تاریخ، فقط به بیان روایت و نشان دادن تصاویر محدود نمی‌شود و انسان‌سازی و ارتباط معنوی با خالق، دوری از شرک و بت‌پرستی و کسب تقوا هدف اصلی است. دستیابی به این اهداف با فناوری نوین امری دشوار است. بعلاوه ابنیه باستانی معمولاً در جایی قرار دارند که دسترسی به شبکه ضعیف یا غیرقابل دسترسی است. در چنین شرایطی یادگیری با موبایل نیز با اختلال مواجه است. برای توجه به یادگیری سیار به‌عنوان رسالت ملی در حوزه تعلیم و تربیت به این موارد باید توجه شود: تعیین چشم‌انداز و اهداف روشن از فناوری سیار در تعلیم و تربیت، تأمین زیرساخت در ابعاد مختلف مانند تأمین دامنه، سرعت، تهیه سخت و نرم‌افزار، تلفیق یادگیری سیار با برنامه درسی رسمی کشور، ایجاد محیط یادگیری مناسب و آماده کردن زمینه برای کسب تجارب اصیل، ارزشیابی متناسب با رویکرد یادگیری سیار، رعایت مسائل حقوقی، حریم خصوصی و مسائل امنیت داده‌ها، دسترسی همگان به فضای سایبری با رعایت عدالت آموزشی، انتخاب بسته‌های یادگیری خرد (Garzón & Lampropoulos, 2023).

بحث و نتیجه‌گیری

قرآن به تاریخ اهتمام ویژه‌ای دارد. با توجه به اهمیت تاریخ در سرنوشت ملت‌ها، قرآن کریم در آیات مکرر به درس گرفتن از گذشتگان تأکید دارد. تاریخ بشر و تحولات آن بر طبق یک سلسله سنن و قوانین صورت می‌گیرد. موفقیت یا شکست‌ها دارای حساب‌های دقیق و منظم است. شناخت قوانین می‌تواند تاریخ حاضر را تحت فرمان خود آورد. نمونه‌ای از قوانین تاریخ برای عزت یا ذلت جوامع عبارت است از: عدالت در مقابل بی‌عدالتی (قصص / ۴)، اتحاد در مقابل تفرق و نزاع کردن (آل عمران / ۱۰۳)، اجرا یا ترک امر به معروف و نهی از منکر (انعام / ۷۹) و همچنین فسق و فساد اخلاق (هود، ۱۱۶، انبیا، ۱۳، مؤمنون ۳۳ و ۶۴)؛ بنابراین در اسلام، قوانین الهی در تحول تاریخ ساری و جاری است ولی این انسان‌ها هستند که با قدرت اختیار خویش، مسیر خود را در تاریخ رقم می‌زنند و سنت الهی را بر خود مقدر می‌سازند. در هر حال بنا به

سوره رعد/ ۱۱، خداوند امور هیچ قومی را تغییر نمی‌دهد مگر اینکه خود قوم، خودش را تغییر دهد (مطهری، ۱۳۹۲). تاریخ سه محور گذشته، حال و آینده را پوشش داده و به سه گونه تعریف می‌شود: یکی علم به وقایع و حوادث و احوال انسان‌ها (یا علم به بودن‌ها)، دیگری نگاه به تاریخ به‌عنوان علم به قواعد و سنن حاکم بر زندگی انسان‌ها و سوم فلسفه تاریخ (یا علم به شدن‌ها) یعنی علم به شدن جوامع است و نه به بودن آن‌ها. سؤال این است که آیا جمع بین بودن (تاریخ و مطالعه وقایع ساکن در گذشته) و شدن (فلسفه و تحول) امکان‌پذیر است. پاسخ مثبت است زیرا جامعه نیز به حکم اینکه موجود زنده است، دو قانون زیستی (بودن) و تکاملی (شدن) دارد. آنچه مربوط به پیشرفت و انحطاط جوامع است به قانون «بودن» و آنچه به ارتقای جوامع مربوط است به قانون «شدن» مربوط است. مطالعه علم تاریخ در هر سه معنی، سودمند است، حتی مطالعه تاریخ به‌عنوان سرگذشت شخصیت‌های تاریخ‌ساز نیز برای دانش‌آموزان آموزنده است. این شخصیت‌ها مانند الگو برای افراد جامعه عمل می‌کنند، همان‌گونه که پیامبر (ص) به‌عنوان الگوی حسنه در قرآن در آیه ۲۱ سوره احزاب معرفی می‌گردد.

موضوع حرکت مکانی و سیار بودن یادگیرنده، نه‌تنها در بحث تاریخ از منظر قرآن مطرح است بلکه در ادبیات تعلیم و تربیت نیز جایگاه خاصی تحت عنوان یادگیری سیار دارد. در قرآن آیاتی که مردم را به سیروسفر تهییج می‌کند، مصداقی از حرکت برای رسیدن به معارف و حقایق است. همچنین حرکت در یادگیری با استفاده از فناوری‌های نوظهور یعنی موبایل معنا می‌یابد که بسیاری از محدودیت‌های آموزش سنتی را برطرف می‌کند. این فناوری‌ها می‌تواند در فهم بهتر مطالب تاریخی کمک شایان توجهی به مخاطبین عرضه کند. یادگیری سیار در خارج از فضای فیزیکی کلاس است که با فناوری توسعه می‌یابد (Ayan & Akman, 2021). حضور دانش‌آموزان در بازدیدهای علمی مانند دیدن ابنیه تاریخی از مصادیق یادگیری خارج از مدرسه است. زمانی واژه سیار، معنای اصیل خود را پیدا می‌کند که یادگیری در موقعیت اصیل^۱ و واقعی رخ دهد. موقعیت اصیل بر اساس واقعیت؛ شکل گرفته و لذا فهم یادگیرنده را با واقعیت نزدیک‌تر می‌کند. پس در بسیاری از مواقع، شرط مهم برای حضور در موقعیت اصیل و کسب تجربه مستقیم، استفاده از ابزار متحرک و قابل انتقال است. درس تاریخ با موقعیت محوری و بازنمایی صحیح از شرایط رخداد همبستگی دارد. در یادگیری موقعیتی قادریم با ابزارهای فناوری نوین،

یادگیرنده را به صورت مجازی به محیط واقعی ببریم. این فناوری فرصت‌های حیاتی برای یادگیری هرزمانی و هر مکانی فراهم کرده است. زمانی که شاگردان در موزه تاریخ، با حواس خود، یکی از آثار تاریخی را بررسی می‌کنند و در صورت مواجهه با یک سؤال، بلافاصله از طریق شبکه بی‌سیم یا بلوتوث به سؤال پاسخ لازم داده شود، شبیه‌سازی موقعیت تاریخی رخ می‌دهد. از ویژگی موقعیت محوری، درگیر سازی^۱ است. این اصل در چهار بعد شناختی، اجتماعی، عاطفی و رفتاری است که در بحث درس تاریخ بسیار اثرگذار است (Salhab & Liu, 2023). برنامه‌های موبایل می‌توانند درگیرسازی یادگیرندگان را افزایش دهند (Daher, 2021 & Correia, 2021)؛ اما یافته‌های تحقیقات نشان می‌دهد درس تاریخ در مدارس بیشتر بر بعد شناختی متمرکز و معلم انگیزه کافی برای شاگردان ایجاد نمی‌کند و از مدل‌های یکنواخت در تدریس استفاده می‌کند (Sofi, 2016). متأسفانه از ظرفیت یادگیری سیار در درس تاریخ کم استفاده می‌شود (Mulyati & Nasution, 2022) زیرا بسیار از معلمان معتقد هستند این فناوری، اثرات منفی به مراتب بیش از اثرات مثبت بر یادگیری دارد (Lubis et al., 2020). بعلاوه معلمان نمی‌توانند به سهولت طراحی و تولید محتوای تاریخ را با پلت فرم موبایل انجام دهند (Mansyuriadi, 2021). از فناوری‌های قابل اجرا در بستر سیار، واقعیت افزوده^۲ است که در درس تاریخ بسیار نقش اساسی ایفا می‌کند زیرا نمای فیزیکی و زنده از واقعیت است که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، عناصری را از دنیای واقعی به فرایند آموزش اضافه می‌کند. در این فناوری نه تنها واقعیت به خوبی به نمایش می‌آید بلکه زمینه‌هایی که در آن، واقعیت شکل گرفته، به یادگیرنده منتقل می‌شود. واقعیت افزوده دنیای واقعی را به صورت مجازی شبیه‌سازی کرده و در فرایند آموزش از آن بهره می‌برد. موضوع دیگر در درس تاریخ الگوگیری از شخصیت‌ها است. اگرچه دسترسی مستقیم به صحنه در وقایع تاریخی تقریباً امکان‌پذیر نیست اما به نقل از بندورا می‌توان از الگوهای جانشینی مانند فیلم یا اسناد استفاده کرد. استفاده از واقعیت مجازی^۳ با وجود هزینه زیاد، در درس تاریخ بسیار کاربرد دارد. فن‌آوری واقعیت مجازی به مریبان امکان می‌دهد تا طیف گسترده‌ای از محتوای یادگیری، از سفرهای میدانی مجازی گرفته

1. Engagement
 2. Augmented reality
 3. Virtual Reality (VR)

تا شبیه‌سازی‌های پیچیده را تجربه کنند. تحقیق نشان می‌دهد یادگیری‌های تجربی برای واقعیت مجازی مناسب‌ترین است (Maroukask et al., 2023).

در برابر این سؤال که درس تاریخ در دوره متوسطه تا چه اندازه توانسته آموزه‌های قرآنی را در مطالعات تاریخی تحقق بخشد، پاسخ منفی است؛ اما از ظرفیت یادگیری سیار می‌توان برای سیاحت و نظر کردن بر ابنیه تاریخی بهره جست. این یادگیری می‌تواند برای تحرک یادگیرنده در شرایط مختلف همراه با ابزار قابل حمل متصل به شبکه بی‌سیم به مریبان در بازدیدها کمک نماید. ابزارهای چند رسانه مانند عکس، فیلم، صوت و انیمیشن، دسترسی به پایگاه‌های اطلاعاتی، کمک از ابزارهایی مانند QR code که در کتاب درسی چاپ شده و یا بر بخش‌های مختلف ابنیه تاریخی نصب شده، همچنین تماس با خبرگان جهت پاسخگویی به سؤالات بازدیدکنندگان در موقعیت واقعی زمینه‌های بهره‌گیری از فناوری سیار است. در این حالت ابنیه یا اشیا بیجان می‌تواند زبان گویا و زنده پیدا کند و عبرت‌های لازم را از سرگذشت خویش به فرد منتقل نماید. برای دانش‌آموزانی که نمی‌توانند حضوراً در موقعیت کسب تجربه مستقیم داشته باشند، باید از منابع دست‌دوم مانند واقعیت مجازی و یا واقعیت افزوده بهره‌مند گردید. مهم‌ترین بحث دقت نظر تهیه‌کنندگان محتوا و راویان تاریخ به صورت جذاب و منطبق با واقعیت است؛ بنابراین تاریخ نویسان باید خوراک تخصصی را فراهم کنند و طراحان و تولیدکنندگان محتوا به همراه متخصصین فنی، صحنه اتفاقات را با جذابیت شبیه‌سازی نمایند. تمام این اتفاقات باید به‌گونه‌ای رقم خورد که از حس ظاهری به عبرت‌پذیری از تاریخ منتهی شود. در غیر این صورت برخلاف آیات قرآن عبرت‌آموزی عمیق به دیدن ساده تقلیل یافته و ارتقا قدرت تحلیل و تفکر که هدف اصلی بازدید است، به سطح پایین یادگیری تنزل می‌کند. در هر حال اگرچه بعضی آثار محیط‌های عبرت‌آموز به راحتی در دسترس افراد نیست، اما امروز با پیشرفت علم و تکنولوژی، فاصله‌ها برداشته شده و این محیط‌های عبرت‌آموز به راحتی در اختیار دیگران قرار دارد. پس اگر خداوند برای عبرت از اقوام گذشته، دستور به سیروسفر و یا نظر کردن می‌دهد، به‌عنوان خالق بشر، خیر و شر انسان را در سیر و نظر کردن به آثار گذشتگان تشخیص می‌دهد (جوادی آملی، ۱۴۰۳).

درس گرفتن از وقایع تاریخی در نگاه قرآنی باید منجر به تغییر اساسی در ایده، نگرش، رفتار و علم مطالعه کنندگان گردد. لذا پیشنهاد می‌شود: در وهله اول به درس تاریخ به‌مراتب بیش از

وضعیت فعلی از سوی سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان آموزشی بها داده و سرمایه‌گذاری در این درس در مدارس جدی گرفته شود. اصلاح و باز تدوین کتب آموزش و پرورش به این شرح که، از قوانین تاریخی و سنن الهی در تحلیل رویدادها بیشتر استفاده گردد زیرا استناد به این قوانین نقش بسزایی در بررسی تحولات جاری و پیش‌بینی آینده دارد. لازم است محتوا از منظرهای مختلف مانند زیباشناسی تقویت گردد. فعالیت‌های یادگیری به صورت فردی و تیمی به گونه‌ای طراحی شود که تحلیل، تفکر و عبرت‌آموزی را بر اساس شواهد ترغیب نماید و نه صرفاً به بیان اتفاقات رخ داده، اکتفا نموده و یادگیرنده مجبور به حفظ کردن شود. معلمین تاریخ مهم‌ترین نقش را در ارائه درس به عهده دارند؛ بنابراین با دوره‌های ضمن خدمت، باید در بهبود حرفه‌ای آنان نه فقط در آموزش تاریخ بلکه در انسان‌سازی و راه‌های ارتقا ظرفیت معنوی شاگردان کمک نمود. آزمون‌ها نباید به سبک سستی و با چند سؤال تستی اجرا گردد. نظریه اینکه تولید محصولات فاخر با فناوری‌های پیشرفته هزینه‌بر است بنابراین از بخش خصوصی در کنار دولتی استفاده گردد (Ament & Edwards, 2018). از فناوری‌های سیار و هوش مصنوعی برای ارتقا یادگیری به منظور بازنمایی واقعی ابنیه و میراث فرهنگی گذشتگان استفاده گردد. در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت در مطالعه تاریخ، جلوه‌ها مهم نیست بلکه پایان کار که عبرت‌آموزی است اهمیت دارد؛ بنابراین تحقیق با روش علمی و قرآنی باید در دستور کار کتب درسی باشد. حفظ آثار باستانی نیز باید مورد اهتمام مسئولین باشد (قزائتی، ۱۴۰۴).

منابع

- اسمی جوشقانی، زهرا. (۱۴۰۲). واکاوی مفهوم هویت ملی و مؤلفه‌های آن در کتاب تاریخ پایه دهم. پژوهش در آموزش تاریخ، ۱۲(۳)، ۶۷-۸۰.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.28211014.1401.3.4.6.0>
- بابائی، مظهر، و صالحی، پرستو. (۱۴۰۳). تحلیل تجارب زیسته‌ی معلمان تاریخ از چالش‌های برنامه درسی و آموزش دروس تاریخ متوسطه دوم. مدیریت و برنامه‌ریزی در نظام‌های آموزشی، ۱۷(۱)، ۲۳۹-۲۵۸.
<https://doi.org/10.48308/mpes.2024.233943.1399>
- باقریان فر، مصطفی، و جوادی پور، محمد. (۱۳۹۴). بررسی میزان کاربرد یادگیری سیار در یادگیری دانشجویان تربیت‌بدنی دانشگاه‌های یاسوج. مدیریت ارتباطات و رسانه‌های ورزشی، ۳(۲)، ۶۱-۷۴.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23455578.1394.3.2.6.8>
- بهرام پور، ابوالفضل (۱۳۸۷). ترجمه قرآن کریم. تهران: آوای قرآن.
- تقی پور جاوی، اعظم. (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی ساختار و محتوای کتاب درسی تاریخ (۱) پایه دهم علوم انسانی دوره متوسطه. پژوهش در آموزش تاریخ، ۵(۱): ۶۲-۸۳.
<https://doi.org/10.48310/rhe.2025.4214>
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۴۰۳). تفسیر تسنیم. قم: نشر اسرا.
- حیدری، فریده، حیدری، سعدیه، و اسدی، مهتاب. (۱۴۰۰). تحلیل محتوای تاریخی کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم بر اساس تکنیک ویلیام رومی و حیطه‌ی شناختی بلوم. پژوهش در آموزش تاریخ، ۲(۵)، ۲۴-۴۲.
- دلیر، نیره. (۱۴۰۳). تحلیل محتوای پرسش‌های کتاب درسی تاریخ پایه دوازدهم رشته علوم انسانی بر اساس مؤلفه‌های حیطه شناختی بلوم. تفکر و کودک، ۱۵(۲)، ۱۴۵-۱۷۹.
<https://doi.org/10.30465/fabak.2024.9862>
- یاری دهنوی، مراد، اسدپور، سارا، و شهباء، علی. (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تاریخ رشته علوم انسانی بر اساس دیدگاه اسلامی عمل در آموزش تاریخ. مطالعات برنامه درسی، ۱۶(۶۱)، ۱۷۵-۲۰۴.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17354986.1400.16.61.7.0>
- رفعتی پناه‌مهرآبادی، مهدی. (۱۴۰۱). جایگاه نقد منابع در کتاب‌های تاریخ سازمان سمت: ارائه یک پیشنهاد. پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ۵۱(۲۶)، ۱۲۳-۱۴۳.
<https://doi.org/10.30487/rwab.2023.561381.1529>
- سلیمان زاده، علیرضا. (۱۴۰۲). تحلیل محتوا و نقد مسائل محوری کتاب جدید تاریخ سال اول دبیرستان‌های ترکیه. تاریخ نگری و تاریخ‌نگاری، ۳۳(۳۲)، ۱۵۹-۱۸۸.
<https://doi.org/10.22051/hph.2024.47943.1744>

- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. (۱۴۰۳). *تاریخ (۱) ایران و جهان باستان*. پایه دهم دوره دوم متوسطه. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. (۱۴۰۳). *تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. (۱۴۰۳). *تاریخ معاصر ایران پایه یازدهم دوره دوم متوسطه*. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۰۴). *اهل‌البیت*. بازیابی از تفسیر المیزان: wiki.ahlolbait.com
- قرائتی، محسن. (۱۴۰۴). *اهل‌البیت*. بازیابی از تفسیر نور: wiki.ahlolbait.com
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۲). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، جامعه و تاریخ*. تهران: موسسه انتشارات صدرا
- مکارم شیرازی، ناصر؛ و همکاران. (۱۴۰۴). *ویکی‌اهل‌البیت*. بازیابی از تفسیر نمونه: Wiki.ahlolbait.com

References

- Ament, A., & Edwards, R. (2018). *Better Teaching and More Learning in Mobile Learning Courses: Towards a Model of Personable Learning*. International Association for the Development of the Information Society.
- Ayan, D., & Akman, O. (2021). An Experimental Study on the Use of Mobile Learning in the Turkish Republic Revolution History and Kemalism: Adıyaman Provinve Example. *The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences*, 20, 31–41.
- Babaei, M., & Salehi, P. (2024). Analysis of the lived experiences of history teachers on the challenges of teaching secondary history courses. *Management and Planning in Educational Systems*, 17(1), 239–258. <https://doi.org/10.48308/mpes.2024.233943.1399> [In Persian]
- Bagherianfar, M., & Javadipour, M. (2015). A study on the use of mobile learning in the learning of physical education students at Yasuj universities. *Management of Sports Communications and Media*, 3(2), 61–74. [In Persian]
- Bahrampour, A. (2008). *Translation of the Holy Qur'an*. Avaye Quran. [In Persian]
- Dalir, N. (2025). Content analysis of the questions in the Grade 12 history textbook for humanities students based on Bloom's cognitive domain components. *Thinking and Children*, 15(2), 145–179. <https://doi.org/10.30465/fabak.2024.9862> [In Persian]
- Esmi-Joshaghani, Z. (2023). An analysis of the concept of national identity and its components in the tenth-grade history textbook. *Research in History Education*, 12(3), 67–80. [In Persian]
- Garzón, J., & Lampropoulos, G. (2023). Mobile learning for science education: meta-analysis of K-12 research. *Interactive Learning Environments*, 31(8), 5213–5228. <https://doi.org/10.1080/10494820.2022.2125136>
- Hasanah, I. F., Hadi, F. N., & Hasanah, U. (2022). Mobile learning media for islamic history studies: Evaluation and shaping futures. *Al-Tadzkiyyah: Jurnal Pendidikan Islam*, 13(1), 1–18.
- Heydari, F., Heydari, S., & Asadi, M. (2021). Historical content analysis of the Grade 9 social studies textbook based on William Rumi's technique and Bloom's cognitive domain. *Research in History Education*, 2(5), 24–42. [In Persian]

- Javadi Amoli, A. (2024). *Tafsir Tasnim*. Nashr-e Asra. [In Persian]
- Khan, A. I., Al-Shihi, H., Al-Khanjari, Z. A., & Sarrab, M. (2015). Mobile Learning (M-Learning) adoption in the Middle East: Lessons learned from the educationally advanced countries. *Telematics and Informatics*, 32(4), 909–920. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2015.04.001>
- Korucu, A. T., & Alkan, A. (2011). Differences between m-learning (mobile learning) and e-learning, basic terminology and usage of m-learning in education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 15, 1925–1930. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.04.029>
- Liu, C., & Correia, A. P. (2021). A Case Study of Learners' Engagement in Mobile Learning Applications. *Online Learning*, 25(4), 25–48.
- Lubis, M., Yusri, D., & Gusman, M. (2020). Fitrah: Journal of Islamic Education (FJIE) PEMBELAJARAN PENDIDIKAN AGAMA ISLAM BERBASIS E-LEARNING (Studi Inovasi Pendidikan MTS. PAI Medan di Tengah Wabah Covid-19) ARTICLE HISTORY. *Fitrah: Journal of Islamic Education*, 1(1), 1–18.
- Makarem Shirazi, N., et al. (2025). Wiki Ahl al-Bayt. Retrieved from <https://wiki.ahlolbait.com> [In Persian]
- Mansyuriadi, M. I. (2021). Peran Internet terhadap Pemahaman Siswa pada Sejarah Kebudayaan Islam (SKI). *EDISI: Jurnal Edukasi Dan Sains*, 3(3), 392–403. <https://doi.org/10.36088/edisi.v3i3.1406>
- Marougkas, A., Troussas, C., & Krouska, A. (2023). Virtual reality in education: a review of learning theories, approaches and methodologies for the last decade. *Electronics*, 12(13), Article 2832. <https://doi.org/10.3390/electronics12132832>
- Motahhari, M. (2013). *An Introduction to the Islamic Worldview: Society and History*. Sadra Publications. [In Persian]
- Mulyati, S., & Nasution, K. (2022). Pengaruh Strategi Pembelajaran Berbasis E-Learning dan Motivasi Belajar Terhadap Prestasi Mata Pelajaran Sejarah Kebudayaan Islam (SKI). *Fahima: Jurnal Pendidikan Dan Kajian Keislaman*, 1(1), 36–47. <https://doi.org/10.54622/fahima.v1i1.12>
- Organization of Educational Research and Planning (2024). *Contemporary History of Iran, Grade 11, Upper Secondary School*. Iran Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Organization of Educational Research and Planning (2024). *History (1): Iran and the Ancient World, Grade 10, Upper Secondary School*. Iran Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Organization of Educational Research and Planning (2024). *History (3): Iran and the Contemporary World, Grade 12, Upper Secondary School*. Iran Textbook Publishing Company. [In Persian]
- Qaraati, M. (2025). Ahl al-Bayt. Retrieved from Tafsir-e Noor Wiki: <https://wiki.ahlolbait.com> [In Persian]
- Rafatiepanahmehrabadi, M. (2022). The role of source criticism in SAMT's history textbooks: A proposal. *Research and Writing of Academic Books*, 51(26), 123–143. <https://doi.org/10.30487/rwab.2023.561381.1529> [In Persian]
- Salhab, R., & Daher, W. (2023). University students' engagement in mobile learning. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*, 13(1), 202–216. <https://doi.org/10.3390/ejihpe13010015>
- Soleimanzadeh, A. (2023). Content analysis and critique of the key issues in the new first-grade high school history textbook of Turkey. *Historiography and Historical Perspective*, 33(32), 159–188. <https://doi.org/10.22051/hph.2024.47943.1744> [In Persian]
- Tabatabaei, S. M. H. (2025). Ahl al-Bayt. Retrieved from Al-Mizan Tafsir Wiki: <https://wiki.ahlolbait.com> [In Persian]

- Taghipour Javi, A. (2025). A critical analysis of the structure and content of the Grade 10 history textbook for the humanities track in secondary education. *Research in History Education*, 5(1), 62–83. [In Persian]
- Yari Dehnavi, M., Asadpour, S., & Shahba, A. (2021). Content analysis of history textbooks in the humanities track based on the Islamic view of practice in history education. *Curriculum Studies*, 16(61), 175–204. [In Persian]